
Maja
ŠTAMBUK

Anka
MIŠETIĆ

NEKI ELEMENTI
SOCIJALNE I
TEHNIČKE
INFRASTRUKTURE
HRVATSKOG SELA

U uvjetima periferijskog razvojnog zaostajanja u kojima se nalazi hrvatsko selo, nezahvalno je analizu opremljenosti naselja i stanja infrastrukture uspoređivati/usklađivati s brojnim istraživanjima ruralnog prostora u razvijenim zemljama.

U najčešćem značenju infrastruktura nekog naselja podrazumijeva tehničku opremljenost koja je preduvjet za uspješno funkcioniranje raznovrsnih službi i naselja kao cjeline. U ovom radu pojam infrastrukture shvaćen je u širem značenju i, kao što je već u naslovu vidljivo, uz tehničku, obuhvaća i socijalnu dimenziju opremljenosti.

Teško je danas govoriti o npr. informatičkoj infrastrukturi hrvatskog sela, kad je ono na rubu preživljavanja. Imajući na umu neke od osnovnih potreba seoskog stanovništva kao što su zdravstvena zaštita, školovanje, komunikacijska i prometna povezanost, prakticiranje vjerskih obreda, mogućnost sadržajnijeg provođenja slobodnog vremena i sl., ipak je odabir indikatora za analizu socijalne i tehničke infrastrukture hrvatskog sela u velikoj mjeri bio određen raspoloživošću/dostupnošću podataka. Kako je, u najmanju ruku, bilo nezahvalno temeljiti analizu na podacima starim desetak godina kad su se za nekoliko mjeseci očekivali rezultati novog popisa stanovništva, nedostatak smo nastojali nadoknaditi koristeći nekoliko dodatnih izvora s pomoću kojih smo provjeravali i korigirali dostupne podatke iz popisa 1991.¹

Cjelokupna analiza temelji se stoga na sljedećim izvorima:

- *Popis stanovništva 1991.*;
- Hrženjak, J. (1993.), *Lokalna samouprava i uprava u Republici Hrvatskoj*;
- *Adresar osnovnih škola Republike Hrvatske*, šk. god. 2001./2002. (Ministarstva prosvjete i športa);
- *Popis liječnika primarne zdravstvene zaštite i zdravstvenih ustanova u Republici Hrvatskoj* (Ministarstvo zdravstva 2002.);

- *Adresar katoličkih župa u Republici Hrvatskoj* (IKA, 2001.);
- *Popis naselja u Republici Hrvatskoj s pripadajućim dostavnim poštanskim uredom* (Internet stranice HP, 2002.);
- *Ovlaštene veterinarske organizacije* (Uprava za veterinarstvo Ministarstva poljoprivrede i šumarstva, 2002.);
- *Veterinarske ambulante* (Uprava za veterinarstvo Ministarstva poljoprivrede i šumarstva, 2002.);
- *Veterinarska privatna praksa* (Uprava za veterinarstvo Ministarstva poljoprivrede i šumarstva, 2002.);
- *Podružnice Hrvatskog zavoda za poljoprivrednu savjetodavnu službu* (Hrvatski zavod za poljoprivrednu savjetodavnu službu, 2002.);
- *Poljoprivredne i srodne zadruge* (Hrvatski zadružni savez, 2002.).²

Prva zadaća analize bilo je razgraničenje seoskih i gradskih naselja, tj. definiranje uzorka naselja. Poradi vremenskih ograničenja i zadanih rokova nismo mogli uskladiti svoje istraživanje s rezultatima posebne demografske analize hrvatskog sela, koja je također dio ovog projekta.³ Stoga smo za potrebe ovog rada koristili postojeću klasifikaciju iz Popisa stanovništva 1991., pri čemu smo sva naselja s oznakom "gradska" isključili iz uzorka. Na taj način dobili smo osnovni skup naselja koje možemo nazvati seoskim. Radi preglednosti rezultata i za potrebe interpretacije i uspoređivanja ta seoska naselja su grupirana po županijama.⁴ Valja se ograditi i od mogućih nepreciznosti nastalih kao posljedica povremenih prekrajanja županijskih granica, no držimo da te rubne intervencije ne narušavaju cjelovitost stanja u najvećem broju županija, a poglavito ne mijenjaju opću sliku stanja na razini Hrvatske. U tom smislu stanje infrastrukture u pojedinim županijama 1991. (najviše Šibenska i Zadarsko-kninska županija) nije u potpunosti usporedivo s današnjim stanjem jer su izražene razlike moguće ne samo zbog stvarne promjene u opremljenosti naselja nego i zbog različitog obuhvata naselja u županiji.

Tablica 1.
 Udio seoskih naselja u
 ukupnom broju naselja, po
 županijama (popis 1991.)

ŽUPANIJA	BROJ SEOSKIH NASELJA	%	UKUPAN BROJ NASELJA
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	323	98,48	328
BRODSKO-POSAVSKA	179	97,28	184
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	167	92,27	181
ISTARSKA	625	97,66	640
KRAPINSKO-ZAGORSKA	410	97,39	421

LIČKO-SENJSKA	163	95,88	170
MEĐIMURSKA	121	96,8	125
OSJEČKO-BARANJSKA	165	95,93	172
KARLOVAČKA	554	98,93	560
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	274	98,92	277
POŽEŠKO-SLAVONSKA	327	97,61	335
PRIMORSKO-GORANSKA	559	96,21	581
SPLITSKO-DALMATINSKA	314	88,2	356
ŠIBENSKA	144	96,0	150
SISAČKO-MOSLAVAČKA	540	97,47	554
VARAŽDINSKA	289	97,97	295
VIROVITIČKO-PODRAVSKA	212	98,6	215
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	80	94,12	85
ZADARSKO-KNINSKA	283	95,61	296
ZAGREBAČKA	563	99,12	568
UKUPNO	6.292	96,9	6.493

Tablica I.
(nastavak)

Izvor: Hrženjak, J. (1993.), *Lokalna samouprava i uprava u Republici Hrvatskoj*, Zagreb, Informator.

Indikatori socijalne i tehničke infrastrukture koje smo izdvojili kao predmet analize jesu opremljenost naselja školom, zdravstvenom ustanovom, poštanskim i župnim uredom, poljoprivrednom zadrugom, veterinarskom službom te drugim stručnim službama (poljoprivredni savjetnik).

Riječ je o tehničkoj i socijalnoj infrastrukturi koja određuje donju granicu opremljenosti naselja i minimum standarda za kvalitetan život. Podaci koji bi analizu učinili još mjerodavnijom jesu, u prvom redu, oni o prometnoj povezanosti naselja s najbližim općinskim ili gradskim središtem, no oni nam, na žalost, nisu bili dostupni na razini cijele Hrvatske. Dobra cesta i primjeren javni prijevoz (željeznica,⁵ autobus,⁶ brod) daleko su od mnogih hrvatskih sela.

Dodatni razlog odabira upravo ovih indikatora je mogućnost usporedbe s najsvježijim dostupnim podacima o brojnosti škola, ambulanta, pošti i župnih ureda prikupljenim iz pouzdanih izvora, u prvom redu evidencija resornih ministarstava ili pak drugih nadležnih službi.

Već i prvi pogled na tablicu 2 s popisom škola, zdravstvenih ustanova, poštanskih i župnih ureda u hrvatskim selima 1991. godine – u najmanju ruku – obeshrabruje.

Tablica 2.

Opremljenost hrvatskog sela po županijama: škole, zdravstvene ustanove, ptt, župe (Popis 1991.)

ŽUPANIJA	ŠKOLE	%	ZDRAVSTVENE USTANOVE	%	PTT	%	ŽUPE	%
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	144	44,58	26	8,05	31	9,6	32	9,91
BRODSKO-POSAVSKA	107	59,78	18	10,06	19	10,61	29	16,2
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	66	39,52	8	4,79	26	15,57	35	20,96
ISTARSKA	94	15,04	18	2,88	38	6,08	92	14,72
KRAPINSKO-ZAGORSKA	80	19,51	18	4,39	24	5,85	23	5,61
LIČKO-SENJSKA	62	38,04	5	3,07	25	15,34	50	30,67
MEĐIMURSKA	54	44,63	13	10,74	18	14,88	19	15,7
OSJEČKO-BARANJSKA	142	86,06	34	20,61	51	30,91	48	29,09
KARLOVAČKA	132	23,83	21	3,79	33	5,96	33	5,96
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	86	31,39	22	8,03	23	8,39	37	13,5
POŽEŠKO-SLAVONSKA	90	27,52	7	2,14	15	4,59	14	47,28
PRIMORSKO-GORANSKA	65	11,63	39	6,98	54	9,66	79	14,13
SPLITSKO-DALMATINSKA	204	64,97	31	9,87	73	23,25	121	38,54
ŠIBENSKA	95	65,97	14	9,72	21	14,58	38	26,39
SISAČKO-MOSLAVAČKA	206	38,15	28	5,19	35	6,48	41	7,59
VARAŽDINSKA	65	22,49	18	6,23	20	6,92	30	10,38
VIROVITIČKO-PODRAVSKA	92	43,4	17	8,02	19	8,96	16	7,55
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	74	92,5	43	53,75	44	55	50	62,5
ZADARSKO-KNINSKA	214	75,62	31	10,95	64	22,61	94	33,22
ZAGREBAČKA	94	16,7	23	4,09	27	4,8	38	6,75
UKUPNO	2.166	33,36	434	6,68	660	10,16	919	14,15

Izvor: Hrženjak, J. (1993.), *Lokalna samouprava i uprava u Republici Hrvatskoj*, Zagreb, Informator.

Po podacima temeljenim na popisu 1991., tek u 33,4% hrvatskih seoskih naselja postoji osnovna škola, u 10,2% poštanski ured, a tek u 6,7% sela evidentirana je kakva zdravstvena ustanova. Ni broj župnih ureda (14,2%) "ne popravljaju" opću sliku tehničke i socijalne pustoši našega sela. Jednako je vidljiva i činjenica da (ne)opremljenost sela nije svugdje jednako izražena, nego da je hrvatski ruralni prostor podosta neravnomjerno razvijen. Kad se s državne razine analiza podataka raščlani po županijama razlike su očite. U dvije istočnoslavonske županije (Vukovarsko-srijemskoj i Osječko-baranjskoj) bila je 1991. najbolja "pokrivenost" osnovnim školama. Slijede ih tri srednjodalmatinske županije (Zadarsko-kninska, Šibenska i Splitsko-dalmatinska). Osim u još jednoj slavonskoj županiji (Brodsko-posavskoj), u svim ostalima udio sela u županiji u kojima postoji osnovna škola bio je ispod 50%, a župani-

je s najslabijom mrežom seoskih škola bile su Primorsko-goranska i Istarska, te Zagrebačka i Krapinsko-zagorska.

Razloge takvu stanju ponajprije valja tražiti u demografskoj strukturi, broju seoskog stanovništva po županijama, te različitim tipovima naselja. Moglo se i pretpostaviti da će u velikim slavonskim selima, a u nekima živi i više od 1.000 stanovnika, postojati osnovna škola.

Slična je situacija i s ostalom infrastrukturom čiju brojnost u prvom redu uvjetuje napućenost stanovništvom.

Maja Štambuk, Anka Mišetić
**Neki elementi socijalne i
tehničke infrastrukture
hrvatskog sela**

Tablica 3.

Neki demografski pokazatelji
veličine hrvatskog sela, po
županijama (popis 1991.)

ŽUPANIJA	broj sela*	sela do 300 st.	% sela do 300 st.	ukupan br. stanovnika u selima	prosječan br. stanovnika u selima
ISTARSKA	625	564	90,24	83.294	133
KARLOVAČKA	554	465	83,94	91.467	165
PRIMORSKO-GORANSKA	559	473	84,62	101.301	181
ZAGREBAČKA	563	426	75,67	135.326	240
POŽEŠKO-SLAVONSKA	327	245	74,92	81.204	248
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	167	141	84,43	43.377	260
LIČKO-SENJSKA	163	112	68,71	42.947	263
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	323	224	69,35	96.774	300
KRAPINSKO-ZAGORSKA	410	248	60,49	125.939	307
SISAČKO-MOSLAVAČKA	540	346	64,07	168.797	313
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	274	187	68,25	88.435	323
VIROVITIČKO-PODRAVSKA	212	124	58,49	72.029	340
ŠIBENSKA	144	80	55,56	56.389	392
SPLITSKO-DALMATINSKA	314	161	51,27	157.658	502
BRODSKO-POSAVSKA	179	53	29,61	98.978	553
VARAŽDINSKA	289	130	44,98	177.017	613
MEĐIMURSKA	121	36	29,75	94.203	779
ZADARSKO-KNINSKA	283	158	55,83	233.400	825
OSJEČKO-BARANJSKA	165	53	32,12	165.272	1.002
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	80	6	7,50	126.091	1.576
UKUPNO	6.292	4.232	67,26	2.239.898	356

* Nisu isključena sela u kojima 1991. nije živio nijedan stalni stanovnik.

Izvor: Hrženjak, J. (1993.), *Lokalna samouprava i uprava u Republici Hrvatskoj*, Zagreb, Informator.

Usporedbom podataka na tablicama 2 i 3 vidljivo je da su među županijama s općenito bolje opremljenim selima one koje u pravilu imaju manji broj naselja i veći broj stanovnika po naselju. Podaci o udjelu seoskih naselja koja imaju do 300 stanovnika u ukupnom broju sela (popis 1991.) također idu u prilog ovoj tvrdnji. Županije s relativ-

no najboljom opremljenošću socijalnom i tehničkom infrastrukturom priskrbile su taj status vjerojatno i zbog specifičnog tipa "velikog sela" u kojem se činjenica velikog broja žitelja uspješnije odupire infrastrukturnom propadanju. Nasuprot tomu, malo je vjerojatno da će sela s manje od 300 stanovnika biti sposobna za razvijanje i održavanje čak i minimalne infrastrukture. Uostalom, i njihov ukupno visoki udio (67,26% do 300 stanovnika) utječe na opću sliku i dominantna obilježja atlasa hrvatskih sela.

Tablica 4.
 Udio sela s poštanskim uredima, po županijama (2002.)

ŽUPANIJA	br. sela s pošt. uredom	% sela s pošt. uredom	broj sela
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	48	60,0	80
OSJEČKO-BARANJSKA	60	36,4	165
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	42	25,1	167
SPLITSKO-DALMATINSKA	75	23,9	314
ŠIBENSKO-KNINSKA	34	23,6	144
LIČKO-SENJSKA	35	21,5	163
ZADARSKA	51	18,0	283
BRODSKO-POSAVSKA	31	17,3	179
MEĐIMURSKA	18	14,9	121
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	30	10,9	274
PRIMORSKO-GORANSKA	61	10,9	559
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	33	10,2	323
VIROVITIČKO-PODRAVSKA	18	8,5	212
ZAGREBAČKA	47	8,3	563
VARAŽDINSKA	23	8,0	289
SISAČKO-MOSLAVAČKA	39	7,2	540
KARLOVAČKA	40	7,2	554
ISTARSKA	43	6,9	625
KRAPINSKO-ZAGORSKA	25	6,1	410
POŽEŠKO-SLAVONSKA	13	4,0	327
UKUPNO	766	12,2	6.292

Izvor: Internet stranice HP.

Županija s najgušćom mrežom poštanskih ureda po seoskim naseljima bez ozbiljnije konkurencije je Vukovarsko-srijemska. Tako je bilo i 1991. a tako je i danas. Slijede je Osječko-baranjska i skupina predvođena dalmatinskim županijama. Na dnu ovog popisa koncentrirane su ponovno županije s izrazito velikim brojem sela koja u pravilu imaju manje od 300 žitelja. No, u slučaju poštanske infra-

strukture veličina naselja ipak do kraja ne objašnjava/uvjetuje stupanj opremljenosti. Princip po kojem će velik broj malih sela smanjiti vjerojatnost da će sva sela biti opremljena socijalnom i tehničkom infrastrukturom nije do kraja primjenjiv kad je posrijedi poštanska mreža. Velik utjecaj na raspored poštanskih ureda svakako ima i razvojna politika, izravni gospodarski/tržišni interesi i mogućnosti Hrvatske pošte u cijelosti, ali i mogućnost njezinih regionalnih ureda. Stoga je razumljiv i porast udjela poštanskih ureda u hrvatskim selima kojeg smo zabilježili u razdoblju 1991.-2002., unatoč ratnim razaranjima što su se u međuvremenu dogodila. Na žalost, nedostaju nam podaci o poštanskim uredima srušenima u ratu koji bi ovaj porast (njihovog broja 2002.) sigurno učinili značajnijim. Činjenicu negativnog ratnog utjecaja na bilancu socijalne i tehničke infrastrukture u ovom radu, zbog raznovrsnih ograničenja, nismo pratili popisom raseljenih seoskih naselja i uništenih infrastrukturnih objekata, ali zbog tih razloga treba u najmanju ruku opreznije pristupiti interpretaciji podataka, posebno kad uspoređujemo današnje stanje sa stanjem zabilježenim u popisu 1991.

ŽUPANIJE	broj sela s osnovnom školom	% sela s osnovnom školom	broj sela
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	77	96,25	80
OSJEČKO-BARANJSKA	156	94,55	165
SPLITSKO-DALMATINSKA	172	54,78	314
BRODSKO-POSAVSKA	96	53,63	179
MEĐIMURSKA	52	42,98	121
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	60	35,93	167
VIROVITIČKO-PODRAVSKA	73	34,43	212
LIČKO-SENJSKA	53	32,52	163
ZADARSKA	92	32,51	283
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	85	31,02	274
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	100	30,96	323
ŠIBENSKO-KNINSKA	44	30,56	144
VARAŽDINSKA	60	20,76	289
ZAGREBAČKA	113	20,07	563
KRAPINSKO-ZAGORSKA	75	18,29	410
POŽEŠKO-SLAVONSKA	55	16,82	327
SISAČKO-MOSLAVAČKA	87	16,11	540
KARLOVAČKA	83	14,98	554
PRIMORSKO-GORANSKA	81	14,49	559
ISTARSKA	89	14,24	625
UKUPNO	1.704	27,08	6.292

Tablica 5.
 Broj sela s osnovnom školom,
 po županijama (2002.)

Izvor: Adresar osnovnih škola Republike Hrvatske, šk. god. 2001./2002.

Za razliku od pošte koja je, unatoč ratnim neprilikama koliko-toliko zadržala ritam širenja, mreža škola u hrvatskim selima danas je uglavnom slabija nego 1991. Ta činjenica je prvi značajan indikator propadanja hrvatskog sela. Valja pri tomu opet imati na umu ratna stradanja i progonstva velikog broja seoske populacije, posebno kad se zna da je obnova ili izgradnja pošte ipak nešto jednostavniji pothvat nego obnova/izgradnja škole. Takav odnos može se očekivati barem u onom aspektu u kojem obnovljeni ili novi poštanski ured može i prethoditi povratku stanovništva, dok je funkcioniranje škole u tijesnoj vezi upravo s brojnošću žitelja, posebice mlađe populacije.

Osim nedvojbeno važnih rasprava o školskim programima i njihovu sadržaju, izostaje rasprava o školi kao instituciji neobično važnoj za selo. Ono što nam se čini da je za razvitak nekog depresivnog ruralnog područja od iznimne koristi jest održavanje škole i učitelja ondje gdje za to postoje i najmanje potrebe.

Zanimljivo je kako su na popisu svih srednjih škola (2002.) tek četiri u selima. Od tog broja su dvije škole u Varaždinskoj, jedna u Istarskoj, te jedna u Primorsko-goranskoj županiji. Po vlasničkoj strukturi dvije su državne a dvije privatne. (U pregledu opremljenosti naselja školama /Hrženjak, 1993./ ne postoje podaci o srednjim školama po naseljima za 1991.)

Tablica 6.
 Opremljenost sela
 zdravstvenom infrastrukturom
 i broj seoskih liječnika, po
 županijama (2002.)

ŽUPANIJA	% ambulanta u selima	% stomatoloških ordinacija u selima	broj st. na jednog doktora	broj sela na jednu ambulantu
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	7,43	4,95	4.032	13,5
BRODSKO-POSAVSKA	17,32	7,82	4.303	5,8
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	11,38	6,59	2.009	8,8
ISTARSKA	3,52	1,76	3.786	28,4
KARLOVAČKA	3,43	1,26	4.814	29,2
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	8,03	3,65	4.020	12,5
KRAPINSKO-ZAGORSKA	9,51	5,12	3.229	10,5
LIČKO-SENJSKA	4,91	4,29	5.368	20,4
MEĐIMURSKA	17,36	13,22	4.486	5,8
OSJEČKO-BARANJSKA	32,73	14,55	3.061	3,1
POŽEŠKO-SLAVONSKA	1,83	1,22	13.534	54,5
PRIMORSKO-GORANSKA	6,26	4,11	2.836	16,0
SISAČKO-MOSLAVAČKA	3,33	1,67	9.378	30,0
SPLITSKO-DALMATINSKA	15,92	7,32	3.136	6,3
ŠIBENSKA	10,42	4,86	3.759	9,6
VARAŽDINSKA	12,11	5,88	3.709	8,3

Tablica 6.
(nastavak)

VIROVITIČKO-PODRAVSKA	10,85	5,19	3.132	9,2
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	68,75	28,75	2.802	1,5
ZADARSKO-KNINSKA	9,19	4,59	8.977	10,9
ZAGREBAČKA	6,93	5,51	3.470	14,4
UKUPNO	11,53	6,13	2.740	8,7

Izvor: *Popis doktora primarne zdravstvene zaštite i zdravstvenih ustanova u Republici Hrvatskoj.*

Kvaliteta i dostupnost zdravstvene zaštite jedno je od važnijih elemenata kvalitete života na nekom području. Osjećaj sigurnosti življenja povezan s organiziranom i pouzdanom zdravstvenom zaštitom najizraženiji je kada su u pitanju populacija starije životne dobi i zdravstvena skrb o djeci. Obje dobne skupine tiču se seoskih naselja na poseban način. Starija dobna skupina udjelom u seoskom pučanstvu zauzima značajno mjesto,⁷ pa svaka razvojna politika hrvatskog sela mora uzeti u obzir njihove specifične infrastrukturne (i socijalne i tehničke) potrebe. Zdravstvene ustanove su na vrhu popisa njihovih potreba.⁸ Selo bez djece pak nema razvojne perspektive. Stoga, kako bi zajamčilo vlastitu budućnost, selo mora jamčiti životnu kvalitetu najmlađoj populaciji. U protivnom, štiteći vlastitu djecu, mlađe obitelji napustit će seosku sredinu. Premda specijalističke, pedijatrijske ordinacije nisu nužne i premda su donekle nadoknadive institutom obiteljskog liječnika (opće prakse) započet ćemo ovu analizu činjenicom da u svim hrvatskim selima na popisu Hrvatskog zavoda za zdravstveno osiguranje (po evidenciji 2002.) bilježimo tek dvije pedijatrijske ambulante. Obje su u Središnjoj Hrvatskoj: jedna u Krapinsko-zagorskoj a druga u Zagrebačkoj županiji.

Kako je riječ o zdravstvenoj infrastrukturi na razini cijele Hrvatske, problem evidentnog manjka ustanova korisno je ilustrirati s nekoliko alarmantnih "prosjeka". Od ukupnog broja sela, tek je 11,5% onih s ambulantom opće zdravstvene prakse, još manji je udio sela koja imaju stomatološku ambulantu (6,13%). Kad se, na koncu, uspoređi broj seoskog stanovništva s brojem seoskih liječnika, raspon pacijenata po liječniku (po županijama) varira od 2.009 do 13.534, a broj sela na jednu ambulantu nalazimo u rasponu od 1,5 do 54,5. Naravno, riječ je o prosjecima koji često prekrivaju/zamagljuje stvarnost. Na njih je moglo utjecati nekoliko čimbenika, među kojima prednjači mogućnost korištenja zdravstvene zaštite u bližim gradskim središtima. Da bismo te utjecaje stavili pod nadzor, u

analizu bi valjalo uključiti i elemente teritorijalnog “rasporeda” sela, blizinu gradova, prometnu povezanost s obližnjim gradovima i sl. U svakom slučaju, premda se takav angažman sudara s objektivnim ograničenjima ovog projekta, u budućnosti bi bilo korisno predvidjeti takva istraživanja. Zbog navedenih razloga ove podatke o prosječnom broju ambulanta i liječnika ne treba shvatiti kao doslovnu i vjernu “sliku stanja”. Ipak, ističemo ih kao ozbiljan pokazatelj da je stanje u zdravstvenoj infrastrukturi hrvatskog sela vrlo daleko od standarda koji bi nam dopustili zaključak o zadovoljavajućoj kvaliteti života. Posebno je nezahvalno projicirati općenite i ukupne podatke i prosjeke na pojedinačne slučajeve, zbog čega bi ova analiza trebala biti prvi korak i uvod u posebne regionalne studije vrlo heterogenog hrvatskog ruralnog prostora.

Tablica 7.
 Udio sela s katoličkim župnim uredom, po županijama (2002.)

ŽUPANIJA	broj sela sa župom	% sela sa župom	broj sela
BJELOVARSKO-BILOGORSKA	30	9,29	323
BRODSKO-POSAVSKA	40	22,35	179
DUBROVAČKO-NERETVANSKA	59	35,33	167
ISTARSKA	111	17,76	625
KARLOVAČKA	37	6,68	554
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA	37	13,50	274
KRAPINSKO-ZAGORSKA	26	6,34	410
LIČKO-SENJSKA	48	29,45	163
MEĐIMURSKA	21	17,36	121
OSJEČKO-BARANJSKA	53	32,12	165
POŽEŠKO-SLAVONSKA	20	6,12	327
PRIMORSKO-GORANSKA	91	16,28	559
SISAČKO-MOSLAVAČKA	150	27,78	540
SPLITSKO-DALMATINSKA	35	11,15	314
ŠIBENSKA	38	26,39	144
VARAŽDINSKA	33	11,42	289
VIROVITIČKO-PODRAVSKA	16	7,55	212
VUKOVARSKO-SRIJEMSKA	39	48,75	80
ZADARSKO-KNINSKA	99	34,98	283
ZAGREBAČKA	46	8,17	563
UKUPNO	1.029	16,35	6.292

Izvor: Adresar katoličkih župa u Republici Hrvatskoj.

Broj župnih ureda porastao je od popisa 1991. do danas za 110 novih župnih ureda po podacima iz Adresara katoličkih župa u Republici Hrvatskoj. Kako su popisom

1991. obuhvaćene i pravoslavne župe, te sjedišta ostalih vjerskih organizacija, ta dva izvora nisu u potpunosti usporediva.

Ipak, čini se da Katolička crkva kao najbrojnija vjerska zajednica u Hrvatskoj poboljšava mrežu župnih ureda i na ruralnom prostoru. Podatak nije zanemariv kad je poznato da je župni ured često jedina socijalna institucija, a župnik jedina osoba koja potiče i usmjerava socijalne inicijative u mnogim seoskim zajednicama.

Socijalna i gospodarska struktura hrvatskog sela se mijenja. Poljoprivreda, iako u nekim ruralnim regijama još uvijek predstavlja glavni (ili barem dodatni) egzistencijalni oslonac većini pučanstva, u relativnom smislu sve je manje zastupljena u seoskoj ekonomiji i u proračunu kućanstva.⁹ U nekim seoskim područjima gotovo je iščezla kao isključiva djelatnost pojedinaca i kućanstava. Ipak, ona ostaje najveći korisnik ruralnog prostora (ne samo pojedinačno) čak i ondje gdje je fenomen poljoprivrede bez poljoprivrednika uzeo maha. Suvremena proizvodnja zahtijeva mnoga znanja. S obzirom na lošu obrazovnu strukturu seljačke populacije, s jedne strane, i sve veću potrebu za vrlo različitim specijalističkim znanjima, s druge, institucionalna podrška proizvođačima hrane i njena dostupnost u svakom času, nezaobilazan je preduvjet modernizacije poljoprivrede.

Stoga su podaci o “pokrivenosti” ruralnog prostora nekim elementima potpore poljoprivrednicima u njihovu poslu i te kako važni za ocjenu opće opremljenosti seoskih naselja i, dakako, njihove budućnosti.

Ne bi se smjela previdjeti mogućnost da pojedine socijalne mreže posluže kao kanal koji bi olakšao provedbu nekih novih akcija na cijelom ruralnom području. Također, one mogu poslužiti i kao izvor relevantnih podataka i ishodište razvojnih ideja za razvojne programe.

Prikupili smo podatke o prostornom rasporedu **poljoprivrednih savjetnika**,¹⁰ **privatnih veterinarskih praksi, ovlaštenih veterinarskih organizacija i veterinarskim ambulancama**¹¹ te (pretežito) **poljoprivrednih zadruga**.¹²

Hrvatski zavod za poljoprivrednu savjetodavnu službu novija je organizacija (osnovana 1991.) i samim svojim osnutkom svjedočio je o velikom zaokretu u odnosu vlasti prema seljačkoj, obiteljskoj poljoprivredi. Njegovi savjetnici dobro surađuju s poljoprivrednicima, pa iako je veći broj njegovih ureda smješten u gradu, oni su “namijenjeni” selu i dostupni su korisnicima svojih usluga. Samo oni koji dobro poznaju selo znaju koliko je težak, strpljiv i dugotrajan posao “natjerati” seljaka da prihvati neku proizvodnu inovaciju. Netko mora učiniti prvi korak.

Većini je još uvijek najvažnije baciti pogled na susjedovu parcelu. Ali, i seljaku je danas jasno da to nije dovoljno. Važno je da inovacija drsko ne remeti njegov dotadašnji proizvodni sustav i da je seljak siguran da ne riskira previše. Jer, poljoprivredi je ionako imanentna nesigurnost.

Tablica 8.
 Podružnice Hrvatskog zavoda
 za poljoprivrednu savjetodavnu
 službu, prema sjedištu i po
 županijama

Županija	U selu	U gradu
Bjelovarsko-bilogorska	-	8
Brodsko-posavska	3 ¹³	5
Dubrovačko-neretvanska	1 ¹⁴	4
Grad Zagreb	-	5
Istarska	1 ¹⁵	5
Karlovačka	2 ¹⁶	6
Koprivničko-križevačka	-	7
Krapinsko-zagorska	-	6
Ličko-senjska	2 ¹⁷	2
Međimurska	-	4
Osječko-baranjska	1 ¹⁸	8
Požeško-slavonska	-	6
Primorsko-goranska	1 ¹⁹	4
Šibensko-kninska	1 ²⁰	6
Sisačko-moslavačka	2	8
Splitsko-dalmatinska	-	12
Varaždinska	-	7
Virovitičko-podravska	1 ²¹	5
Vukovarsko-srijemska	-	7
Zadarska	1 ²²	6
Zagrebačka	2 ²³	8
UKUPNO	18	129

Izvor: Podaci Hrvatskog zavoda za poljoprivrednu savjetodavnu službu, 2002.

Ukupno je 18 podružnica u selima a 129 u gradovima. Uvidom u podatke Zavoda, otkriva se da su tijekom 2001. na terenu prešli 876.000 km, od čega 371.000 neposredno posjećujući obiteljska poljoprivredna gospodarstva. Ostatak se odnosi na brojne druge aktivnosti (opći poslovi, krediti, kreditiranje, predavanja i demonstracije, osobno usavršavanje, mediji, znanstvena istraživanja, udruživanje poljoprivrednika, projekti itd.).

Njihov broj je još uvijek nedostatan da bi obavili sav neposredni stručni posao za kojima vape hrvatski poljopri-

vrednici, te ostale komplementarne poslove. Uloga i ugled poljoprivrednih savjetnika rastu, usporedno s pripremama za pristupanje EU shvaća se i važnost poljoprivrede u tom procesu pa se može očekivati da će ta služba imati sve veću potporu vlade.

Županija	U selu	U gradu
Bjelovarsko-bilogorska	1 ²⁴	2
Brodsko-posavska	-	1
Dubrovačko-neretvanska	-	2
Grad Zagreb	1 ²⁵	21
Istarska	-	5
Karlovačka	-	3
Koprivničko-križevačka	-	1
Osječko-baranjska	-	3
Primorsko-goranska	-	3
Splitsko-dalmatinska	-	3
Varaždinska	1 ²⁶	3
Vukovarsko-srijemska	-	1
Zadarska	-	3
Zagrebačka	-	1
UKUPNO	3	52

Tablica 9.

Privatna veterinarska praksa u hrvatskim selima i gradovima, po županijama

Izvor: Podaci Uprave za veterinarstvo Ministarstva poljoprivrede i šumarstva, 2002.

O važnosti zdrava stočnog fonda Hrvatske u današnje vrijeme kad se pojavljuju opasne bolesti s teškim posljedicama po ljudsko zdravlje, gotovo da ne treba ni govoriti. Stoga je organizacija prevencije, liječenja i nadgledanja stanja u tom sektoru od osobite važnosti za sve stanovnike. Kako se stoka uzgaja u selima, logično je očekivati da su ondje i veterinari.

S prvim podacima nemamo sreće. Naime, privatna veterinarska praksa, iz različitih razloga, uglavnom zaobilazi sela. Od svih registriranih privatnih veterinarskih praksa, tek su tri u selu, dok ih je u gradu (najčešći pacijenti su kućni ljubimci) 52.

Međutim, veterinarska služba nadgleda i proizvodnju, preradu i promet mesnih proizvoda, pa je velikim dijelom svoga posla vezana uz grad.

Ovlaštene veterinarske organizacije obavljaju, osim osnovne djelatnosti, i stručno-inspekcijske poslove. U selima ih ima 20 a u gradovima 106.

Maja Štambuk, Anka Mišetić
**Neki elementi socijalne i
 tehničke infrastrukture
 hrvatskog sela**

Tablica 10.

Ovlaštene veterinarske
 organizacije u hrvatskim selima
 i gradovima, po županijama

Županija	U selu	U gradu
Bjelovarsko-bilogorska	1 ²⁷	6
Brodsko-posavska	3 ²⁸	2
Dubrovačko-neretvanska	1 ²⁹	4
Grad Zagreb	-	3
Istarska	-	7
Karlovačka	2 ³⁰	6
Koprivničko-križevačka	-	4
Krapinsko-zagorska	-	7
Ličko-senjska	1 ³¹	6
Međimurska	-	2
Osječko-baranjska	-	7
Požeško-slavonska	-	3
Primorsko-goranska	-	7
Šibensko-kninska	-	3
Sisačko-moslavačka	2 ³²	7
Splitsko-dalmatinska	1 ³³	11
Varaždinska	1 ³⁴	4
Virovitičko-podravska	1 ³⁵	3
Vukovarsko-srijemska	4 ³⁶	4
Zadarska	1 ³⁷	3
Zagrebačka	2 ³⁸	7
UKUPNO	20	106

Izvor: Podaci Uprave za veterinarstvo Ministarstva poljoprivrede i šumarstva, 2002.

Prema Zakonu o veterinarstvu, veterinarsku djelatnost obavljaju i veterinarske ambulante. Upravo je njih veći broj osnovan u selima – 24, a manji u gradovima – 20.

Tablica 11.

Veterinarske ambulante u
 hrvatskim selima i gradovima,
 po županijama

Županija	U selu	U gradu
Bjelovarsko-bilogorska	1 ³⁹	2
Brodsko-posavska	5 ⁴⁰	1
Dubrovačko-neretvanska	-	1
Grad Zagreb	-	-
Istarska	-	2
Karlovačka	1 ⁴¹	2
Koprivničko-križevačka	-	-
Krapinsko-zagorska	-	1
Ličko-senjska	-	-

Međimurska	-	1
Osječko-baranjska	1 ⁴²	2
Požeško-slavonska	-	1
Primorsko-goranska	-	-
Šibensko-kninska	-	1
Sisačko-moslavačka	3 ⁴³	2
Splitsko-dalmatinska	1 ⁴⁴	1
Varaždinska	2 ⁴⁵	-
Virovitičko-podravska	1 ⁴⁶	-
Vukovarsko-srijemska	6 ⁴⁷	1
Zadarska	1 ⁴⁸	1
Zagrebačka	2 ⁴⁹	1
UKUPNO	24	20

Izvor: Podaci Uprave za veterinarstvo Ministarstva poljoprivrede i šumarstva, 2002.

Od svih spomenutih veterinarskih službi u neposrednom radu na terenu, 47 ih je u selima a 178 u gradovima. Osim spomenutih, u cjelovitu veterinarskom sustavu Hrvatske nalaze se i druge važne institucije.⁵⁰ Sve zajedno je većinom u službi hrvatskog stočarstva i mesne prerađivačke industrije te zdravlja općenito. Utoliko ih smatramo važnom i nezaobilaznom potporom ruralnom razvitku.

Županija	U selu	U gradu
Bjelovarsko-bilogorska	8	1 ⁵¹
Brodsko-posavska	9	3 ⁵²
Dubrovačko-neretvanska	16	7 ⁵³
Grad Zagreb	1	2 ⁵⁴
Istarska	-	4 ⁵⁵
Karlovačka	5	4 ⁵⁶
Koprivničko-križevačka	8	1 ⁵⁷
Krapinsko-zagorska	9	7 ⁵⁸
Ličko-senjska	2	2 ⁵⁹
Međimurska	1	3 ⁶⁰
Osječko-baranjska	23	9 ⁶¹
Požeško-slavonska	2	1 ⁶²
Primorsko-goranska	6	2 ⁶³
Šibensko-kninska	5	2 ⁶⁴
Sisačko-moslavačka	2	-

Maja Štambuk, Anka Mišetić
**Neki elementi socijalne i
tehničke infrastrukture
hrvatskog sela**

Tablica 11.
(nastavak)

Tablica 12.
Poljoprivredne i srodne
zadruga u hrvatskim selima i
gradovima, po županijama

Tablica 12.
 (nastavak)

Splitsko-dalmatinska	15	11 ⁶⁵
Varaždinska	7	2 ⁶⁶
Virovitičko-podravska	11	1 ⁶⁷
Vukovarsko-srijemska	25	4 ⁶⁸
Zadarska	19	2 ⁶⁹
Zagrebačka	10	5 ⁷⁰
UKUPNO	184	73

Izvor: Podaci Hrvatskog zadružnog saveza, 2002. (Ne uključuju sve zadruge, jer članstvo nije obvezatno, ali je riječ o većini postojećih poljoprivrednih zadruga.)

Poljoprivredne zadruge u Hrvatskoj prošle su svoje uspone i padove. Ni posljednjih desetak godina nije proteklo puno drukčije. Ipak, zadruge u mnogim selima znače bitnu potporu malom seljačkom posjedu. Neke se bave više a neke manje poljoprivrednom proizvodnjom. Nekima je trgovina najvažnija djelatnost. Bilo kako bilo, svaka je seoska zadruga značajna na svoj način. Ona je, osim svoje temeljne funkcije, gotovo uvijek dio seoske infrastrukture, kako tehničke (primjerice, zgrada zadruge, zadružni dom ima brojne namjene), tako i socijalne (organizira trgovinu mješovitom robom, specijalizirane trgovine i sl.). Vrijedi naglasiti da podjednako služi poljoprivredi i selu. Njezina uloga nije dovoljno iskorištena u službi općeg ruralnog napretka.

U selima su, prema evidenciji Hrvatskog zadružnog saveza, ukupno organizirane 184 zadruge, a u gradovima ih ima još 73. Među gradovima nekoliko je dojučerašnjih sela, a ostali su, većinom manji periferijski gradići, središta i oslonci svojih ruralnih okolica.

Sela u istočnom dijelu zemlje, u kojem je poljoprivreda još uvijek vrlo zastupljena djelatnost, imaju najviše zadruga (25 u selima Vukovarsko-srijemske županije i 23 u selima Osječko-baranjske županije). Županije iz južnog dijela zemlje ne zaostaju mnogo: u Zadarskoj županiji u 19 sela postoji zadruga, u Splitsko-dalmatinskoj u 15 i u Dubrovačko-neretvanskoj u 16 sela. U tim južnim županijama najviše je zadruga u gradovima. Pretežito su to otočki gradići.

Razvitak ruralnih područja iznimno je težak i dugotrajan ali neizbježan zadatak. Nije teško dokazati da se posljednjih pola stoljeća urbana sastavnica hrvatskog društva razvijala više i sustavnije od njegove ruralne komponente. U tom razdoblju teško je izračunati što je sve i koliko selo dalo gradu. Čini se da je došlo vrijeme solidarnosti s njim. Seoskom stanovniku štošta je potrebno: dostupnije osnov-

no i srednje obrazovanje, dostupnija zdravstvena zaštita, više stručnjaka, više novaca samoupravi, dobra i osposobljena mreža raznolikih potpora, bolje ceste, bolji javni prijevoz itd. Živo selo održava živim cijeli nacionalni teritorij. Mreže koje smo analizirali u ovom tekstu mogu, ako su kvalitetne i prostorno ravnomjerno raspoređene, i te kako poslužiti boljoj prostornoj i socijalnoj integraciji cjelovita hrvatskog teritorija.

Zašto se uznastoji na tome da se neke službe, koje su potrebne selu, ondje i smjeste? Zato što su manje ili više, sve institucije, odnosno njihove seoske filijale važni informacijski kanali, putovi kojima u selo dopiru dobra iskustva i korisne inovacije. Ujedno, to su mreže preko kojih se mogu bolje organizirati ruralni razvojni programi.

BILJEŠKE

- ¹ U nedostatku novijih podataka, navest ćemo ilustrativno rezultate nedavno provedenog terenskog istraživanja ruralnog stanovništva na Lonjskom polju u pogledu opremljenosti naselja. Njih 83,1% smatra da je u njihovom selu izražen problem manjka društvenih sadržaja (kulturni i zdravstveni objekti, škole, vrtići i sl.). A. Mišetić i M. Dragun: Mišljenja stanovnika o stanju i razvojnim mogućnostima Lonjskog polja, u: M. Štambuk, Rogić, I. (ur.) (2001.), *Budućnost na rubu močvare*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, str. 144-145.
- ² Ne uključuju sve zadruge, jer članstvo nije obvezatno, ali obuhvaćaju većinu postojećih poljoprivrednih zadruga.
- ³ Pošto je jedan od ciljeva te demografske analize i definiranje seoskih naselja, moguće je da skup seoskih naselja kako će biti utvrđen neće u potpunosti biti podudaran sa skupom kako smo ga definirali za potrebe analize socijalne i tehničke infrastrukture. Držimo da je metodološki korektno upozoriti na moguće razlike, no da one neće bitno utjecati na opću sliku stanja u hrvatskim selima kako je ovdje opisujemo.
- ⁴ Obuhvat županija preuzeli smo iz J. Hrženjak, (1993.): *Lokalna samouprava i uprava u Republici Hrvatskoj*, jer nam je to bio stožerni izvor za analizu.
- ⁵ U Hrvatskoj 1995. postoji 258 željezničkih postaja, tridesetak više nego 1985.
- ⁶ U Hrvatskoj je 1985. bio registriran 5.821 autobus, a desetak godina kasnije ih je 1.800 manje.
- ⁷ Slabljenje demografske vitalnosti na cijelom hrvatskom ruralnom prostoru vidjeti opširnije u Štambuk, M. (1997.) *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija.
- ⁸ Kao dobru ilustraciju demografskog sloma sela u nekim područjima i utjecaja takva stanja na hijerarhiju potreba lokalnog stanovništva, navodimo rezultate istraživanja stanovništva Žumberka provedenog 1996. "Kad su u pitanju zdravstvene usluge, potvrdni odgovori iznimno su veliki: 40% respondenata smatra da je poboljšanje zdravstvenih usluga prioritetni zadatak za revitalizaciju Žumberka. Radi indikativnosti navodimo da svega 5,7% respondenata smatra prioritetnom razvojnom zadaćom održavanje mreže osnovnih škola. Iza tih rezultata jasno se vidi demografska struktura Žumberka: djece je malo, pa nji-

hove potrebe malo tko i primjećuje, a boležljivih ostarjelih mnogo je i stoga su njihove potrebe nadglasale potrebe mladog naraštaja. Ipak, ne mislimo da se o djeci ne vodi briga. Ali ovaj rezultat sugerira gotovo sveopće mišljenje da je za mlade najbolje da odsele. Visoka osjetljivost na stanje zdravstvene zaštite, naravno, nije samo rezultat visoke prosječne starosti Žumberčana, već i uistinu loše razine zdravstvenih usluga. Na žumberačkom području samo je jedna ambulanta – u Kostanjevcu, s jednim liječnikom i jednim stomatologom. Istočni dio Žumberka zdravstvene potrebe zadovoljava u Samoboru, a zapadni je upućen na Ozalj.” M. Štambuk (1996.), Mišljenja Žumberčana o razvojnim problemima i prednostima njihova kraja, u: *Žumberak. Baština i izazovi budućnosti*. Stari grad Žumberak: Odbor za proslavu 700-te obljetnice imena Žumberak, str. 287.

⁹ Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu 1991. iznosio je 9,1%. Lako je moguće da je danas manji.

¹⁰ Zahvaljujemo dr. sc. Ivanu Kataleniću, rukovoditelju Hrvatskog zavoda za poljoprivrednu savjetodavnu službu koji nam je ustupio podatke.

¹¹ Podatke smo dobili ljubaznošću dr. sc. Mate Brstila, direktora Uprave za veterinarstvo Ministarstva poljoprivrede i šumarstva.

¹² Za podatke zahvaljujemo predsjedniku Hrvatskog zadružnog saveza dr. sc. Željku Matagi.

¹³ Donji Bogičevci, Oprisavci, Gundinci

¹⁴ Potomje

¹⁵ Brtonigla

¹⁶ Krnjak, Rakovica

¹⁷ Udbina, Brinje

¹⁸ Bizovac

¹⁹ Mrkopalj

²⁰ Primošten

²¹ Pitomača

²² Novalja

²³ Pušća (tri puta tjedno), Sv. Nedelja

²⁴ Veliki Zdencia

²⁵ Podsused

²⁶ Maruševac

²⁷ Mali Zdenci

²⁸ Svilaj i Donji Andrijevi

²⁹ Gruda

³⁰ Josipdol i Gvozd

³¹ Brinje

³² Mošćenica

³³ Hrvace

³⁴ Trnovec Bartolovečki

³⁵ Čađavica

³⁶ Stari Jankovci, Otok, Babina Greda i Tordinci

³⁷ Pakoštane

³⁸ Križ

- ³⁹ Mali Zdenci
⁴⁰ Oprisavci, Donji Andrijevići, Garčin, Gornja Bebrina, Sibinj
⁴¹ Josipdol
⁴² Josipovac Punitovački
⁴³ Donji Kukuruzari, Hrvatska Dubica, Stružec
⁴⁴ Vrlika
⁴⁵ Trnovec Bartolovečki, Vrbanovec (općina Donji Martijanec)
⁴⁶ Čađavica
⁴⁷ Otok, Stari Jankovci, Babina Greda, Tordinci, Stari Mikanovci, Ivan-
kovo
⁴⁸ Pakoštane
⁴⁹ Križ, Pokupsko
⁵⁰ Postoje, naravno, još neke veterinarske organizacije koje sve zajedno
čine cjelovit veterinarski sustav Hrvatske. To su laboratoriji, fakulte-
ti, veterinarska komora, Hrvatski stočarski selekcijski centar, veteri-
narska inspekcija, veterinarske bolnice.
⁵¹ Daruvar
⁵² Dvije u Novoj Gradiški, Okučani
⁵³ Korčula, Ston, Lastovo, Vela Luka, Opuzen, Blato, Lopud
⁵⁴ Dvije u Zagrebu
⁵⁵ Dvije u Poreču, Pazin, Umag
⁵⁶ Vojnić, Ozalj, Ogulin, Slunj
⁵⁷ Đurđevac
⁵⁸ Krapina, šest u Zlataru
⁵⁹ Otočac, Perušić
⁶⁰ Dvije u Čakovcu, Prelog
⁶¹ Tri u Osijeku, Valpovo, Đakovo, Đurđenovac, Beli Manastir, Donji
Miholjac, Darda
⁶² Našice
⁶³ Cres, Rijeka
⁶⁴ Skradin, Knin
⁶⁵ Supetar, Vis, Komiža, Split, Jelsa, Tučepi, Igrane, Bol, Trogir, Imot-
ski, Hvar.
⁶⁶ Varaždin, Ivanec
⁶⁷ Virovitica
⁶⁸ Vinkovci, dvije u Županji, Borovo
⁶⁹ Preko, Zadar
⁷⁰ Dvije u Jastrebarskom, dvije u Sv. Ivanu Zelini, Dugo Selo

Hrženjak, J. (1993.), *Lokalna samouprava i uprava u Republici Hrvatskoj*,
Zagreb, Informator.

Mišetić, A., Dragun, M. (2001.), Mišljenja stanovnika o stanju i razvoj-
nim mogućnostima Lonjskog polja, u: M. Štambuk, I. Rogić (ur.),
Budućnost na rubu močvare. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar,
str. 137-160.

LITERATURA

Štambuk, M. (1996.), Mišljenja Žumberčana o razvojnim problemima i prednostima njihova kraja, u: *Žumberak. Baština i izazovi budućnosti*. Stari grad Žumberak: Odbor za proslavu 700-te obljetnice imena Žumberak, str. 285-294.

Štambuk, M. (1997.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*. Disertacija.

IZVORI

Adresar osnovnih škola Republike Hrvatske, šk. god. 2001./2002. (Ministarstva prosvjete i športa).

Popis doktora primarne zdravstvene zaštite i zdravstvenih ustanova u Republici Hrvatskoj (Ministarstvo zdravstva 2002. god.).

Adresar katoličkih župa u Republici Hrvatskoj (IKA, 2001.).

Popis naselja u Republici Hrvatskoj s pripadajućim dostavnim poštanskim uredom (Internet stranice HP, 2002.).